

JERZY BABIAK

PRZEMIANY EKONOMICZNEJ STRUKTURY ROLNICTWA W KRAJACH EUROPY ZACHODNIEJ

I. UWAGI WSTĘPNE

Rozpatrując historycznie rozwój rolnictwa na obszarze uprzemysłowionych państw Europy Zachodniej wyróżnić można określone jego etapy, charakteryzujące się różną relacją stosowanych czynników wytwórczych.

H. Herlemann i H. Stamer wyróżniają dla tego obszaru cztery charakterystyczne etapy rozwoju rolnictwa¹. W pierwszym etapie — w związku ze wzrostem ludności — następuje zwiększenie nakładów pracy żywej na produkcję rolną. Następną fazą cechuje się wzrastającą ilością środków kapitałowych kierowanych do rolnictwa, których celem jest wzrost produktywności ziemi (nawozy sztuczne, nasiona itp.) Etap kolejny, to okres rozpowszechniania w rolnictwie środków technicznych substytuujących pracę żywą. Rezultatem postępującej mechanizacji procesów produkcyjnych jest spadek zarówno w wielkościach absolutnych, jak i względnych liczby ludności rolniczej. Ostatnia faza rozwoju polega na dostosowywaniu obszaru jednostki produkcyjnej do pozostałych czynników wytwórczych. Następuje więc wzrost średniego obszaru gospodarstw z ogólną tendencją do spadku ich liczby.

Etap ostatni — na szerszą skalę występujący dopiero w latach sześćdziesiątych — oznacza w istocie rzeczy proces stale pogłębiających się przeobrażeń strukturalnych rolnictwa. Są one wynikiem zarówno mechanizmów konkurencji rynkowej zwiększającej systematycznie próg opłacalności gospodarowania w rolnictwie, jak i stosowania również określonych instrumentów w polityce ekonomicznej. Stawia ona od pewnego czasu jako jeden z zasadniczych celów stwarzanie warunków prawno-ekonomicznych dla stymulowania głębokich przemian w strukturze ekonomicznej rolnictwa.

¹ Por. H. Herlemann, H. Stamer, *Rolnictwo w dobie technizacji*, Warszawa 1963, s. 45,

II. UWARUNKOWANIE PRZEMIAN STRUKTURALNYCH W ROLNICTWIE

Najbardziej widocznym efektem dokonujących się przemian strukturalnych w rolnictwie rozwiniętych gospodarczo krajów kapitalistycznych jest postępujący proces koncentracji produkcji.

Należy zauważyć, że poziom koncentracji produkcji w rolnictwie nawet w najwyższych rozwiniętych krajach kapitalistycznych pozostaje nadal znacznie niższy niż w przemyśle. Złożyło się na to zjawisko wiele przyczyn, z których jako najważniejsze można wymienić:

- historyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa,
- właściwości samego procesu produkcji w rolnictwie,
- rozwinięty system tzw. integracji pionowej.

Mimo postępującego po II wojnie światowej procesu koncentracji rolnictwo nie jest w stanie nadrobić opóźnień w tym zakresie powstałych w trakcie dotychczasowego rozwoju. Jak wskazuje M. Mieszczankowski, w całym okresie tzw. manufakturowego stadium rozwoju (Wielka produkcja rolna nie miała dostatecznej przewagi nad drobną, w jednym jak i w drugim przypadku dominowała bowiem praca ręczna². Przewaga ta pojawiła się zasadniczo dopiero po II wojnie światowej wobec wprowadzenia masowej mechanizacji i związanych z nią elementów (postępu technicznego. Tym samym dopiero wówczas zaczęły tracić rację bytu gospodarstwa znajdujące się w niższych przedziałach obszarowych, niezdolne do samodzielnej absorpcji postępu technicznego, a tym samym nie zapewniające ich użytkownikom odpowiedniego poziomu dochodu.

Drugą istotną cechą rozwoju rolnictwa rozwiniętych krajów kapitalistycznych jest względna trwałość gospodarstwa rodzinnego. W zasadzie poza Wielką Brytanią we wszystkich pozostałych krajach Europy Zachodniej gospodarstwo typu farmy rodzinnej stanowi dominującą formę gospodarowania w rolnictwie. Nie sprawdziły się zatem przewidywania zakładające rozwój kapitalistycznych stosunków w rolnictwie w podobny sposób, w jaki miało to miejsce w dziedzinach pozarolniczych, zwłaszcza w przemyśle³. Wśród głównych przyczyn tego zjawiska można wymienić:

² M. Mieszczankowski, *O tendencjach koncentracji w rolnictwie*, Życie Gospodarcze 1976, nr 47.

³ K. Marks, analizując m. in. rozwój kapitalizmu w rolnictwie oraz formułując teorię renty gruntowej, opierał się na modelu trzech klas: właścicieli ziemskich, kapitalistycznych dzierżawców oraz robotników rolnych. System taki istniał w owym czasie i zachował się w znacznym stopniu do dnia dzisiejszego w Anglii. Nie był on jednak rozpowszechniony, z czego Marks zdawał sobie sprawę, w pozostałych państwach kontynentu europejskiego. Marks sądził jednakże, że wraz z ogólnym rozwojem kapitalizmu wzory rolnictwa angielskiego upowszechnią się również w «innych krajach.

— brak zainteresowania wielkiego kapitału przejmowaniem ziemi rolniczej,

— zdolność gospodarki drobnotowarowej do reprodukcji rozszerzonej.

Ekspansja wielkiego kapitału w działalność rolniczą ze względu na niską rentowność produkcji rolniczej nie nastąpiła w sposób bezpośredni, tj. poprzez Wykupywanie ziemi i organizowanie produkcji rolnej. Dokończyła się ona natomiast w sposób pośredni, polegający na przejściu ekonomicznych korzyści płynących z gospodarowania w rolnictwie przez wielkie kapitalistyczne przedsiębiorstwa przemysłu rolno-spożywczego i handlu. Przedsiębiorstwa te, mając monopolistyczną pozycję na rynku, narzucają rozproszonym jednostkom rolniczym warunki współpracy, której korzyści dyskontowane są przez silniejszych ekonomicznie partnerów spoza rolnictwa.

Utrzymywanie gospodarki rodzimej w warunkach systemu kapitalistycznego jest także rezultatem zdolności do reprodukcji rozszerzonej, jaką wykazała gospodarka drobnotowarowa w swoim dotychczasowym rozwoju. Oznacza to, iż gospodarstwa rolne były zdolne do wytworzenia nadwyżki ekonomicznej, która stanowi warunek zdolności akumulacyjnych jednostek gospodarczych, a tym samym warunek ich rozwoju. Jest oczywiste, iż nie dotyczy to wszystkich grup gospodarstw, a tylko tych, które w warunkach systemu gospodarki rynkowej osiągnęły odpowiedni poziom wydajności pracy, zapewniający uzyskanie dochodu pozwalającego na wygospodarowanie nadwyżki akumulacyjnej. Nie wchodząc szczegółowiej w bardzo złożone rozważania dotyczące tego problemu należy jednakże podkreślić, że w gospodarce drobnotowarowej źródłem możliwości akumulacyjnych jest przede wszystkim brak elementu kosztów opłaty pracy. Celem bowiem gospodarstwa rodzinnego nie jest zysk, lecz dochód, który stanowi różnicę między wartością wytworzonej produkcji a poniesionymi kosztami. Ze względu na to, iż właściciel gospodarstwa drobnotowarowego jest jednocześnie wytwórcą produktów, nie następuje wyodrębnianie poszczególnych elementów uzyskiwanego dochodu, tj. płacy, zysku i renty gruntowej. Analiza długookresowych tendencji poziomu przeciętnych płac w sferze pozarolniczej oraz przeciętnych dochodów w rolnictwie wskazuje, iż występuje zjawisko stałego dysparytetu dochodów na niekorzyść rolnictwa. Tym samym można stwierdzić, iż gdyby przyjąć opłatę pracy w gospodarstwie drobnotowarowym na poziomie dziedzin pozarolniczych, a jednocześnie uwzględnić znacznie dłuższy czas pracy w rolnictwie, pozostała część dochodu byłaby daleko niewystarczająca, aby zapewnić rozwój tej formy gospodarowania. Specyfika gospodarowania w rolnictwie drobnotowarowym powoduje jednak, iż wobec konieczności zapewnienia rozwoju gospodarstwa, które służy jako warsztat pracy dla właściciela i jego rodziny, producenci godzą się na niższy poziom konsumpcji w stosunku do wydatkowanej

pracy, niż ma to miejsce w sferze pozarolniczej. Ponadto w sytuacjach niekorzystnego poziomu cen zbytu na produkty rolne zdolni są oni do rezygnacji z części wydatków konsumpcyjnych, przeznaczając je na akumulację.

Oczywiście, istnieje pewien pułap dochodu niezbędnego, poniżej którego działalność przestaje być ekonomicznie uzasadniona. Pułap ten staje się coraz bardziej nieosiągalny dla grup gospodarstw o małej skali produkcji, znajdujących się z reguły w niskich przedziałach obszarowych.

III. ETAPY PROCESU KONCENTRACJI PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

W przebiegu procesu koncentracji w krajach Europy Zachodniej po II wojnie światowej wyróżnić można dwa zasadnicze etapy. Pierwszy, datujący się od końca wojny do lat sześćdziesiątych, i drugi, <od początku lat sześćdziesiątych do chwili obecnej.

W okresie pierwszym koncentracja ziemi i gospodarstw postępowała w wolnym tempie. Przeciętny roczny wskaźnik ubytku liczby gospodarstw był nieduży i wynosił przykładowo we Francji 1,4%, w Holandii — 1,84%, w RFN — 1,8%, a w Danii tylko 0,3%⁴.

W okresie tym nastąpiły zasadnicze zmiany w poziomie wyposażenia oraz rodzaju środków technicznych wykorzystywanych w rolnictwie. Procesy rekonstrukcji technicznej wywołały z kolei pozytywną tendencję rozwoju dużych gospodarstw rodzinnych i mniejszych jednostek kapita-listycznych (do około 100 ha)⁵.

Istotną cechą tego etapu jest również fakt, iż postępy koncentracji następowały wyłącznie w wyniku samoczynnych procesów konkurencji rynkowej i mechanizmów ekonomicznych polaryzujących jednostki gospodarcze. Brak natomiast było w owym czasie zainteresowania rządów postęпами w dziedzinie przemian strukturalnych w rolnictwie, a ingerencja polityki rolnej w tym zakresie ograniczała się w zasadzie do komasacji gruntów.

Lata sześćdziesiąte zapoczątkowują drugi etap koncentracji ziemi i gospodarstw. Charakteryzuje się on przede wszystkim przyspieszeniem dynamiki zmian w ilości i strukturze jednostek produkcyjnych w rolnictwie. Najbardziej wyczerpujące, a jednocześnie ujednolicone dane z tego zakresu zawiera statystyka EWG.

Na podstawie dziewięciu krajów EWG zaobserwować można trwałą tendencję spadku liczby gospodarstw w Europie Zachodniej (tab. 1). To-

⁴ J. Wierzbicki, *Problem koncentracji ziemi i gospodarstw w wybranych krajach europejskich*, w: *Problemy rolnictwa światowego*, t. I, Warszawa 1978, s. 125.

⁵ M. Mieszczanowski, *O tendencjach koncentracji*.

Tabela 1

Wybrane wskaźniki struktury agrarnej krajów członkowskich EWG

Kraj	Gospodarstwa ogółem ^a		Średni obszar gospodarstwa (w ha)	Udział gospodarstw o powierzchni 20 ha i więcej		
	liczba (w tys.)	powierzchnia użytków rolnych (w tys. ha)		w ogólnej liczbie (w %)	w powierzchni użytków rolnych (w %)	
Belgia	1960	198,7	1 635	8,23	7,3	31,4
	1978	96,8	1 433	14,80	20,8	58,8
Dania	1960	193,7	3 050	15,75	25,9	58,7
	1979	119,0	2 919	24,41	43,8	77,3
Francja	1960	1773,5	30 162	17,01	26,0	64,1
	1979	1103,0	29 070	26,36	44,5	82,2
Holandia	1960	230,3	2 283	9,91	11,5	37,4
	1979	131,9	2 026	15,36	26,1	58,6
Irlandia	1960	278,5	4 760	17,09	26,4	61,3
	1975	260,1	5 325	20,47	33,4	69,1
Luksemburg	1960	10,4	139,2	13,38	23,7	55,1
	1979	4,9	130,2	26,57	55,7	86,8
RFN	1960	1385,2	12 935	9,34	10,0	37,4
	1979	807,4	12 190	15,10	25,9	63,2
Wielka Brytania	1960	943,1	14 191	32,03	41,1	87,2
	1979	259,9	17 130	65,91	57,5	94,5
Włochy	1960	2756,3	18 658	6,77	4,4	38,2
	1977	2192,0	16 271	7,42	5,9	47,3

^aDotyczy gospodarstw o powierzchni 1 ha i więcej.

Źródło: Yearbook of Agricultural Statistics 1976- 1979, Eurostat 1981, s. 60-61.

warzączy jej wzrost średniego obszaru jednostki produkcyjnej oraz wzrastająca rola w strukturze agrarnej gospodarstw średnich i dużych (powyżej 20 ha).

Należy zauważyć, że w porównaniu z latami sześćdziesiątymi nastąpiło znaczne przyspieszenie tempa „wypadania” gospodarstw rolnych z produkcji. Wśród krajów „9” najszybszy spadek wystąpił w Belgii, Luksemburgu i Danii (średnio rocznie 3,9%, 3,6% i 3,1%). Nieco niższy wskaźnik miał miejsce w Holandii (2,9%), RFN (2,8%), Wielkiej Brytanii (2,8%) oraz Francji (2,5%). Znacznie wolniejsze natomiast tempo spadku wystąpiło we Włoszech (1,3% w latach 1960-1977), a zwłaszcza

w Irlandii, gdzie w latach 1960 -1975 ubytek gospodarstw wyniósł przeciętnie rocznie tylko 0,48%.

Jeśli chodzi z kolei o tempo wzrostu średniego obszaru gospodarstwa, to najwyższą dynamikę odnotować można w badanym okresie w Wielkiej Brytanii (3,9% rocznie), następnie Luksemburgu (3,7%) i Belgii (3,3%). W trzech dalszych krajach — Danii, Francji i Holandii — miało miejsce identyczne tempo wzrostu średniego obszaru, wynoszące przeciętnie 2,3% rocznie. Natomiast w Irlandii i we Włoszech, podobnie jak w przypadku spadku liczby gospodarstw, wskaźnik wzrostu średniego obszaru jednostki produkcyjnej był znacznie wolniejszy. Głębokość przeobrażeń w strukturze ekonomicznej rolnictwa staje się widoczna dopiero przy analizie zmian udziału poszczególnych grup obszarowych w ogólnej liczbie gospodarstw i powierzchni użytków rolnych (tab. 2).

Tabela 2

Zmiany udziału gospodarstw różnej wielkości w ogólnej liczbie gospodarstw i powierzchni użytków rolnych w krajach EWG (w %)

Kraj		Obszar gospodarstw w ha									
		1 - 5		5 - 10		10 - 20		20 - 50		50 i więcej	
		1960	1979	1960	1979	1960	1979	1960	1979	1960	1979
Belgia ^a	I	48,5	29,1	26,5	20,6	17,7	26,8	6,2	19,7	1,1	3,8
	II	15,8	5,0	23,0	10,2	29,8	26,0	21,3	39,3	10,1	19,5
Dania	I	18,0	11,3	28,0	18,1	28,1	26,8	22,6	34,2	3,3	9,6
	II	3,5	1,3	12,8	5,4	25,2	16,0	40,6	43,3	17,9	34,0
Francja	I	26,2	19,4	21,2	14,9	26,6	21,2	20,5	31,0	5,5	13,5
	II	4,2	1,8	9,2	4,1	22,5	11,9	36,2	37,8	27,9	44,4
Holandia	I	38,1	24,2	27,0	20,5	23,4	29,2	10,6	23,2	0,9	2,9
	II	9,8	4,2	20,0	9,8	32,8	27,4	30,7	44,2	6,7	14,5
Irlandia ^b	I	20,4	17,3 ^c	23,6	18,2	30,0	31,1	20,7	26,0	5,7	7,4
	II	3,6	2,5	10,3	6,6	24,8	21,8	36,3	38,5	25,0	30,6
Luksemburg	I	31,5	19,5	18,4	11,0	26,4	15,0	21,9	39,1	1,8	15,4
	II	6,1	1,9	10,0	3,0	28,8	8,3	46,7	49,4	8,4	37,4
RFN	I	44,6	32,1	24,7	18,9	20,7	23,1	8,8	22,1	1,2	3,8
	II	12,5	5,5	19,2	9,1	30,9	22,2	27,1	43,8	10,3	19,4
Wielka Brytania	I	29,4	14,5	13,2	12,5	16,3	15,5	22,4	26,2	18,7	31,3
	II	2,4	0,7	3,0	1,4	7,4	3,4	22,7	13,1	64,5	81,4
Włochy ^c	I	62,8	68,5	19,0	17,2	8,4	8,4	3,2	4,2	1,2	1,7
	II	25,0	21,6	19,8	15,8	17,0	15,3	14,1	16,8	24,1	30,5

^a dla Belgii lata 1960 i 1978, ^b dla Irlandii lata 1960 i 1975, ^c dla Włoch lata 1960 i 1977.1 - udział w ogólnej liczbie gospodarstw; II - udział w ogólnej powierzchni użytków rolnych.

Źródło: Jak w tab. 1. Obliczenia własne.

Z analizy tej wynikają następujące wnioski:

— najszybciej wycofują się z produkcji gospodarstwa najmniejsze (do 10 ha); ich udział w strukturze użytkowania gruntów waha się w krajach EWG od 2,1% w Wielkiej Brytanii do 15,2% w Belgii (wyjątek stanowią Włochy — 37,4%);

— we wszystkich krajach EWG następuje również spadek, choć w nieco wolniejszym tempie, liczby gospodarstw w przedziale 10-20 ha; rezultatem jest malejący udział tej grupy w powierzchni użytków rolnych, a w wielu krajach także w ogólnej liczbie gospodarstw (Dania, Francja, Luksemburg, Wielka Brytania);

— w grupie gospodarstw średnich (20-50 ha), we Francji, Luksemburgu, Wielkiej Brytanii i Danii, miał miejsce spadek liczby jednostek produkcyjnych, natomiast w RFN, Włoszech, Belgii i Irlandii nastąpił wzrost ich liczebności; w wyniku zmian struktury agrarnej we wszystkich krajach wzrasta udział tej grupy gospodarstw zarówno w liczbie jednostek produkcyjnych (wyjątek stanowi tylko Wielka Brytania), jak i w ogólnej powierzchni ziemi użytkowanej rolniczo;

— (wyraźną dynamikę wzrostu wykazują gospodarstwa powyżej 50 ha. Jak stwierdza M. Ciepielewska, biegun koncentracji w krajach EWG przesuwają się wyraźnie z grupy gospodarstw o powierzchni 20 - 50 ha, do grupy obszarowej powyżej 50 ha⁶. Podkreślenia wymaga, iż proces ten występuje z większą intensywnością w tych krajach i regionach, które reprezentują już obecnie wyższy poziom koncentracji. Wskazuje to na pogłębianie się rozpiętości w poziomie struktury agrarnej zarówno między poszczególnymi krajami, jak i w ramach ich obszaru między różnymi regionami.

Jak wynika z przeprowadzonej analizy w rolnictwie zachodnioeuropejskim podstawową jednostką produkcyjną staje się gospodarstwo o obszarze powyżej 20 ha. Równocześnie należy podkreślić, iż granica ta systematycznie wzrasta. Istnieje zgodność poglądów co do tego, że gospodarstwa o mniejszym obszarze ulegną w przyszłości likwidacji. Tak np. w opinii zachodnioniemieckiego znawcy rolnictwa G. Blohma, zasadnicze rdzeń struktury rolnictwa w krajach Europy Zachodniej będą stanowiły w przyszłości gospodarstwa o powierzchni 30 - 50 ha⁷. Z kolei ;we Francji panuje pogląd, że rację bytu posiadają tylko jednostki o rozmiarach od 50 ha wzwyż⁸. Aby poglądy te znalazły odzwierciedlenie w rzeczywistości, upłynie jeszcze sporo czasu. Trzeba bowiem pamiętać, iż obok pozytywnych efektów produkcyjnych jakie przynosi racjonalizacja struktury agrarnej, proces ten następuje w atmosferze konfliktów i napięć społecznych. Dotyczą one zwłaszcza tych grup rolników, którym już obecnie trudno utrzymać się na rynku, a ponadto ocena perspektyw rozwojowych jest coraz bardziej pesymistyczna.

⁶ M. Ciepielewska, *Ewolucja struktury agrarnej EWG*, *Wiś Współczesna* 1979, nr 12, s. 84.

⁷ K. Bajan, *Wpływ postępu techniczno-biologicznego na gospodarstwa chłopskie*, *Roczniki Nauk Rolniczych*, t. 81, z. 4, s. 195.

⁸ K. Bajan, *Przemiany w strukturze agrarnej rolnictwa francuskiego*, *Wiś Współczesna* 1976, nr 8.

IV. ZMIANY W ZASOBACH I STRUKTURZE SIŁY ROBOCZEJ

Zmiany w strukturze agrarnej są ściśle związane z przebiegiem procesów demograficznych w skali całej gospodarki narodowej i wpływem, jaki wywierają one na sytuację w rolnictwie. Zasadniczym czynnikiem zewnętrznym, określającym potencjalnie dynamikę odchodzenia ludności od zajęć rolniczych, jest zapotrzebowanie na siłę roboczą na pozarolniczym rynku pracy. Decyduje o tym ogólna sytuacja gospodarcza w kraju; gdy jest ona korzystna, to stwarza zwiększone możliwości zatrudnienia pozarolniczego. Drugim głównym czynnikiem wywierającym wpływ na wielkość zatrudnienia w rolnictwie i tempo jego spadku są postępy w mechanizacji i poziom rozwoju systemu usług produkcyjnych dla rolnictwa.

Każdy z tych czynników, a tym bardziej jeśli występują łącznie, prowadzi do systematycznego spadku liczby ludności pracującej w rolnictwie, a także do zmniejszania się jej udziału w ogólnej liczbie zatrudnionych w gospodarce narodowej.

Procesy o których mowa, występują w rolnictwie rozminiętych krajów kapitalistycznych już od szeregu dziesięcioleci⁹. Znaczne ich przyspieszenie nastąpiło jednakże dopiero po II wojnie światowej¹⁰. Stało się to za przyczyną głównie wysokiego tempa uprzemysławiania rolnictwa, w tym zwłaszcza masowej mechanizacji, a także przejęcia szeregu czynności wykonywanych uprzednio w rolnictwie przez wyspecjalizowane przedsiębiorstwa i instytucje pozarolnicze. Rolę szczególną odegrała zwłaszcza wspomniana już rozbudowa systemu usługowego. Gwarantuje on obecnie farmerom usługi z zakresu odbioru produktów rolnych, dostarczanie przemysłowych środków produkcji loco gospodarstwo, wykonuje wiele zabiegów agrotechnicznych, zapewnia serwis środków technicznych itp.

⁹ Można wyróżnić trzy fazy oddziaływania rozwoju gospodarczego na kształtowanie się zasobów siły roboczej w rolnictwie: I — wzrasta ludność rolnicza w liczbach bezwzględnych, następuje jednak spadek jej udziału w ogólnej liczbie ludności kraju; II — następuje stabilizacja ludności rolniczej, spada jednakże jej udział; III — zmniejsza się zarówno liczba, jak i udział ludności rolniczej. W III fazę Wielka Brytania weszła już w 1820 r., Szwecja - 1880 r., USA — 1910 r., Włochy — 1920 r., Niemcy i Dania — 1925 r. Por. M. Muszyński, A. Kowalewski, *Tendencje zmian w zasobach siły roboczej w rolnictwie rozwiniętych krajów kapitalistycznych*, Wieś i Rolnictwo 1978, nr 1.

¹⁰ W świetle dostępnych informacji statystycznych w latach 1960 - 1979 udział zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie w niektórych krajach Europy Zachodniej zmniejszył się: w Belgii z 7,2% (1961 r.) do 2,9% (1978 r.); w Danii z 17,5% do 7,9%; we Francji z 19,8% (1962 r.) do 2%; w Holandii z 10,7% do 5,6% (1977 r.); w RFN z 13,4% (1961 r.) do 5,9%; w Wielkiej Brytanii z 3,8% (1961 r.) do 2,5% (1977 r.); we Włoszech z 28,3% (1961 r.) do 13,5%. Źródło: Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 1981 r., s. 640.

Postępy w mechanizacji, przejęcie niektórych czynności przez sektor pozarolniczy oraz szeroko rozpowszechniona i sprawnie działająca sieć usług rolniczych pozwalają w coraz większej ilości farm na eliminowanie pracowników najemnych. Liczba ich — zarówno w wyrażeniu absolutnym, jak i w stosunku do pozostałych kategorii zatrudnionych — wykazuje we wszystkich krajach szybki spadek (tab. 3). Dane zawarte w ta-

Tabela 3

Siła najemna w rolnictwie EWG*

Lata	Kraj								
	Belgia	Dania	Francja	Holandia	Irlandia ^a	Luksemburg	RFN	Wielka Brytania	Włochy
W tys. osób									
1960	17,0	82	466	70	89	1,5	299	450	—
1966	11,0	42	347	47	59	1,0	178	300	—
1970	8,5	26	260	35	44	0,8	126	249	158
1975	5,3	19	212	33	33	0,4	84	227	206
1976	5,6	20	202	35	31	0,4	86	221	—
1977	5,3	20	195	35	30	0,4	77	213	215
1978	5,0	20	187	36	28	0,4	82	207	—
1979	5,3	21	179	35	26	0,4	75	204	—
Udział w ogólnym zatrudnieniu w rolnictwie (w %)									
1960	5,5	25,8	13,2	19,2	23,2	6,7	13,5	45,5	—
1966	5,7	18,1	11,8	12,3	18,4	6,5	10,0	40,0	—
1970	5,4	14,4	13,6	12,8	16,1	5,5	8,6	40,5	7,7
1975	4,5	12,2	12,4	13,5	13,6	3,5	8,5	38,5	10,0
1976	5,0	13,0	12,0	14,1	13,2	3,6	8,7	39,0	—
1977	5,0	13,3	11,8	15,0	13,2	3,7	8,8	37,4	10,4
1978	5,0	13,4	10,9	15,6	12,7	4,0	9,0	36,6	—
1979	5,1	14,3	11,2	15,6	12,3	4,1	9,3	36,8	—

* Dotyczy siły roboczej w gospodarstwach o obszarze 1 ha i więcej; ^a tylko męska siła robocza.

Źródło: Jak w tab. 1, s. 62.

beli 3 wskazują również, iż udział pracy najemnej w ogólnych nakładach pracy ponoszonych w rolnictwie tylko w Wielkiej Brytania stanowi znaczącą ich część, w pozostałych krajach nie odgrywa już obecnie większej roli. W konkluzji możemy zatem stwierdzić, że mimo zwiększania rozmiarów przeciętnej jednostki produkcyjnej i rosnącego udziału w strukturze ekonomicznej gospodarstw większych, w coraz większym stopniu pracę w rolnictwie wykonuje wyłącznie użytkownik gospodarstwa i jego rodzina.

Oceniając z kolei proporcje zatrudnienia rodzinnej siły roboczej okazuje się, że opiera się ona przede wszystkim na pracy tzw. kierownika gospodarstwa, Udział członków rodziny pomagających w gospodarstwie wykazuje, podobnie jak kategoria pracowników najemnych, systematyczny spadek (tab. 4). Oznacza to, iż przy istniejącym poziomie wyposażenia

Tabela 4

Zatrudnienie w rolnictwie krajów EWG
(w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych)

Wyszczególnienie		Ogółem	W tym	
			kierownicy gospodarstwa	członkowie rodziny
Belgia	1960	17,9	9,8	7,1
	1979	7,3	5,2	1,7
Dania	1960	10,2	6,3	1,3
	1979	5,0	4,1	0,2
Francja	1960	10,3	4,3	4,5
	1979	5,0	2,7	1,8
Holandia	1960	15,7	8,4	4,3
	1979	11,0	6,6	2,8
Luksemburg	1960	16,1	5,1	9,9
	1979	7,4	3,1	4,0
RFN	1960	15,6	6,2	7,3
	1979	6,5	3,4	2,5
Wielka Brytania	1960	5,0	2,0	0,7
	1979	3,0	1,6	0,3
Włochy	1960	20,3	—	—
	1979	11,6	5,6	4,8

Źródło: Jak w tab. 1, s. 63.

technicznego farm oraz dostępności usług, w przeważającej liczbie farm kierownik gospodarstwa jest w stanie samodzielnie zapewnić jego sprawne funkcjonowanie. Członkowie rodziny natomiast; w coraz większym stopniu, nawet jeśli wspólnie prowadzą gospodarstwo domowe, szukają zatrudnienia stałego poza farmą.

Powyższa ocena pozostaje w ścisłym związku z faktem utrzymującej się na wysokim poziomie, a w niektórych krajach wykazującej ponadto tendencję wzrostową, dwuzawodowości ludności rolniczej. Przykładowo w RFN w 1975 r. gospodarstwa wyłącznie rolnicze stanowiły tylko 45% ogólnej liczby, natomiast 15% należało do grupy rolniczo-zarobkowej, a 40% zarobkowo-rolniczej¹¹. Podobnie we Włoszech do rodzin dwuzawo-

¹¹ Gospodarstwa rolniczo-zarobkowe w RFN to takie, w których dochód z pracy poza rolnictwem stanowi 50% dochodu ogólnego rodziny, natomiast jeśli powyższa 50%, zalicza się je do grupy gospodarstw zarobkowo-rolniczych. Por. J. Bogacz, *Gospodarstwa ludności dwuzawodowej w wybranych krajach Europy*, Wiś Współczesna 1978, nr 1.

dowych należy ponad 50% ogółu rodzin rolniczych, w Wielkiej Brytanii około 40%, w Szwecji — 34%, we Francji — 23%¹².

Na przykładzie Danii z kolei można zaobserwować wzrastający stopień zaangażowania farmerów pracą poza rolnictwem. W okresie 1960/61 - 1978/79 liczba dni pracy poza farmą, przypadających na jedną osobę ludności dwuzawodowej, wzrosła z 159 do 190¹³.

Utrzymywanie się zjawiska dwuzawodowości świadczy o tym, iż zasoby pracy na wielu farmach są zbyt duże w stosunku do potrzeb zeterminowanych rozmiarami produkcji. Potrzeby te, jak wiadomo, maleją w miarę substytucji środkami technicznymi. Jednocześnie jednak mała elastyczność zasobów pracy oraz trudności w dostosowaniu do ich rozmiarów wielkości jednostki produkcyjnej i wynikający stąd niedostateczny poziom dochodu powodują, iż zjawisko to, wbrew wielu wcześniejszym przewidywaniom, nabrało cech trwałości w uprzemysłowionych krajach Europy Zachodniej.

V. POLITYKA POPIERANIA PRZEMIAN STRUKTURALNYCH

W początkach lat sześćdziesiątych problem przemian strukturalnych w rolnictwie stał się przedmiotem zainteresowania rządów. W polityce interwencyjnej zaczęto stosować różnorodne środki zmierzające do tworzenia racjonalniejszej struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa.

Najbardziej powszechnym środkiem stymulowania przemian w strukturze agrarnej stały się nisko oprocentowane kredyty udzielane na zakup ziemi przeznaczonej na powiększenie obszaru gospodarstw. Mając na uwadze racjonalizację struktury rolnictwa, przyznawanie kredytów uzależniono od spełnienia określonych kryteriów, gwarantujących poprawę ekonomicznych efektów gospodarowania. Przykładowo w RFN, Luksemburgu i Irlandii farmerzy występujący o kredyt na zakup ziemi muszą uzyskać akceptację służby rolnej, oceniającej możliwości rozwojowe gospodarstwa nabywającego ziemię oraz racjonalność transakcji z punktu widzenia poprawy struktury agrarnej.

W niektórych krajach dla realizacji polityki poprawy struktury agrarnej utworzono specjalne instytucje zajmujące się obrotem ziemią oraz finansujące jej przepływ do gospodarstw rozwojowych. Wśród krajów EWG największą rolę odgrywają one we Francji i w Holandii. Istniejące we Francji tzw. rolnicze towarzystwa urządzeniowe (SAFER) mają m. in. prawo pierwokupu ziemi, a następnie przekazywania gruntów na utworzenie nowych gospodarstw lub powiększenie już istniejących. Po-

¹² Cz. Noniewicz, *Formy gospodarowania i koncentracji ziemi w rolnictwie Europy Zachodniej według G. L. Faktora*, *Więś i Rolnictwo* 1978, nr 4.

¹³ Landokonomisk Oversigt 1981, s. 16.

dobne cele realizują tzw. fundacje do spraw zarządzania ziemią (SBL) w Holandii. Wykupują one ziemię od rolników przechodzących na rentę oraz w ramach komasacji gruntów przekazują ją następnie gospodarstwu uznanym za tzw. zdolne do rozwoju.

W 1968 r. sformułowano pierwsze założenia wspólnej polityki przemian strukturalnych w ramach EWG, znane jako tzw. Plan Mansholta. Myślą przewodnią Planu Mansholta była teza, iż polityka rolna winna stymulować a jednocześnie ukierunkowywać przemiany w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa. Zaprojektowano w tym celu wiele środków o charakterze prawnym i ekonomicznym, których uruchomienie powinno doprowadzić do stworzenia jednostek produkcyjnych o dostatecznej wielkości, lepszych niż dotąd istniejące, reagujących na wskazówki rynku. W związku z zakładanym radykalnym zmniejszeniem liczby gospodarstw przewidziano równocześnie wiele środków zachęcających ludność wiejską do rezygnacji z pracy w rolnictwie. Polegają one generalnie na świadczeniach finansowych dla osób zaniechających prowadzenia gospodarstwa oraz udzielaniu pomocy w zorganizowaniu warunków życiowych dla tych, którzy zaprzestaną pracy w rolnictwie¹⁴.

Memorandum zaproponowane przez Mansholta, po wprowadzeniu przez autora częściowej jego korekty, stanowiło w latach 1968 - 1971 podstawę dyskusji Wśród członków EWG. Jej rezultatem było uchwalenie podstawowych dyrektyw regulujących zasady i formy polityki przemian strukturalnych wspólnoty¹⁵.

Upływa obecnie 10 lat od uchwalenia pierwszych dyrektyw regulujących wspólne zasady w sferze przemian strukturalnych EWG. Jest to jeszcze zbyt krótki okres, aby ocenić ich skuteczność, zwłaszcza że szereg z nich zostało praktycznie wprowadzonych w życie ze znacznym opóźnieniem i w sposób daleko zróżnicowany w poszczególnych krajach. Obok niezaprzeczalnych efektów, odnoszących się zwłaszcza do krajów gdzie wewnętrzne instrumenty sterowania przemianami strukturalnymi były uprzednio słabo rozwinięte, polityka rolna Wspólnoty nie zdołała jednakże zlikwidować istniejących dysproporcji między poszczególnymi państwami i regionami. Potwierdza ten pogląd wypowiedź zachodnioniemieckiego autora, który stwierdza, iż różnice pomiędzy poszczególnymi państwami wchodzącymi w skład EWG są bardzo duże i dlatego nie jest możliwa jedna wspólna polityka rozwoju regionów rolniczych. Nieko-

¹⁴ Szerzej na ten temat pisze M. Ciępielewska, w: *Wspólna polityka rolna EWG*, Warszawa 1981.

¹⁵ W kwietniku 1972 r. przyjęto trzy następujące dyrektywy:
— w sprawie modernizacji gospodarstw rolnych (dyr. 159/72),
— w sprawie zaprzestania działalności zawodowej w rolnictwie i przekazywania użytków rolnych na cele poprawy struktury agrarnej (dyr. 160/72),
— w sprawie szkolenia zawodowego zatrudnionych w rolnictwie i informacji socjalno-zawodowej (dyr. 161/72).

rzystną sytuację pogłębia ponadto fakt różnic zdań istniejących nie tylko w skali międzynarodowej, lecz również w poszczególnych krajach, a także w przekroju lokalnym¹⁶.

TRANSFORMATIONS OF THE ECONOMIC STRUCTURE OF AGRICULTURE IN THE WESTERN EUROPEAN STATES

Summary

A process of concentration of production became the most conspicuous effect of the structural changes in the Western European States. In spite of the post-World War Two progress the level of concentration in agriculture is still much lower than in other branches of production. The following can be mentioned among the main reasons of that state of things: historical conditions of the development of agriculture, distinctive features of the production process in agriculture, developed system of the so called vertical integration.

Two periods can be distinguished in a course of concentration after the war, the first one dating back to the end of the war and lasting to the sixties, and the second one lasting from the beginning of the sixties to our decade. A lower rate of concentration was characteristic of the first period while the second one brought about accelerated dynamic transformations of quantity and structure of productive units in agriculture. In the result, there is a decline in total amount of farms, growth of an average farm's area and an increase in the portion of medium and large units in a structure of farms.

Transformations of the agrarian structure are closely interrelated with changes of the labor resources in agriculture. A general decline in these resources in favor of other branches can be observed. The second trend is a fall in hired labor and a large bi-occupational population.

Structural transformations in agriculture are not effected only by self-feeding market processes. Much influence is yielded by policies of particular governments and by a Common Market policy, especially in the recent years.

¹⁶ G. Thoroe, *Problemy rolnictwa i polityki regionalnej z punktu widzenia integracji gospodarczej EWG*, Rolnictwo na świecie 1982, nr 2.